

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

(повне найменування вищого навчального закладу)

Історичний факультет

(повне найменування інституту/факультету)

Кафедра археології та етнології України

(повна назва кафедри)

Дипломна робота

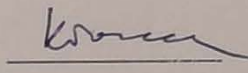
спеціаліста

(освітньо-кваліфікаційний рівень)

на тему: «Наскельні малюнки доби бронзи Північного
Надазов'я»

«Cave painting of the Bronze Age in Northern Azov region»

Виконав: студент денної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія
Шульга Ілля Костянтинович

Керівник к.і.н., доц. Кіосак Д. В.

Рецензент к.і.н., доц. Луговий О. М.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ 8 від 10 травня 2017 р.

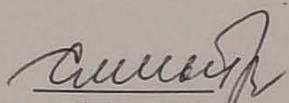
Захищено на засіданні ЕК № 1

протокол № 10 від 29 травня 2017 р.

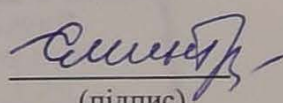
Оцінка добре 1 0 180
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК

(підпис)

Сминтина О.В.
(прізвище, ініціали)

(підпис)

Сминтина О. В.
(прізвище, ініціали)

Одеса – 2017

Ш/к 440505

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Історіографія та джерела.....	6
Розділ 2. Стели Північного Надазов'я та Кам'яної могили.....	20
Розділ 3. Інтерпретація «ступнів» на стелах Північного Надазов'я та Кам'яної могили.....	44
Висновки.....	62
Список джерел та літератури.....	69
Додатки.....	74

ВСТУП

У даній дипломній роботі ми розглянемо унікальний комплекс наскельного живопису Північного Надазов'я, який вражає своєю різноманітністю у стилістичному плані. Наскельний живопис це завжди цікаво, адже дивлячись на роботу майстрів минулих епох дивуєшся психоемоційною та культурною складовою прадавніх суспільств. Вражає не тільки оформлення, а міжкультурний зв'язок що виривається зі свідомості митця на кам'яні брили степу. Це степове панно є невід'ємною частиною духовної культури Євразії. З усього різноманіття сюжетів наскельного живопису з регіону який ми досліджуємо нас цікавить зображення ступнів на гротах Кам'яної могили та на деяких антропоморфних стелах що були знайдені на території усього Північного Причорномор'я.

Актуальність моєї дипломної роботи полягає у малому вивченні данної проблематики. Якщо аналізувати історію дослідження цієї тематики, то у історіографії можна знайти ряд яскравих вчених, у роботі ми користувалися працями Д.Я. Телегіна, Б.М. Михайлова, В.М. Даниленка та інших менш відомих науковців. Якщо конкретизувати то нас цікавили «ступні ніг» на стелах антропоморфних стелах і у гротах Кам'яної могили та чи мають вони щось спільне між собою, а також яке значення їм надавали первісні митці. Суспільна актуальність полягає у тому що текст моєї дипломної роботи можна використовувати як матеріал для екскурсійного маршруту у музеї.

Метою цього дослідження є дослідження зображень на антропоморфних стелах Північного Надазов'я та у гротах Кам'яної могили.

Завданнями дипломної роботи є:

- дослідити та проаналізувати джерельну базу та літературу, яка стосується даного питання;

- дати характеристику особливостям інтерпретації антропоморфних стел та гратчастих зображень;
- порівняти «ступені ніг» на Кам'яній Могили і на антропоморфних стелах.

Об'єктом моєї роботи є наскельний живопис у гротах Кам'яної Могили та на антропоморфних стелах.

Предметом дослідження є саме інтерпретація гратчастих зображень та «ступенів ніг» на антропоморфних стелах і у гротах Кам'яної Могили.

Хронологічними рамками дослідження є епоха енеоліту та бронзи, територіальні межі дослідження загалом Північне Причорномор'я та Північне Надазов'я.

В роботі ми використовували такі методи як: абстрагування, опис та вимір, класифікації та типологізації, аналогії, порівняльний, структурованого та функціонального аналізу.

У першому розділі була розглянута історіографія данної проблематики, у другому стели Північного Надазов'я та гроти Кам'яної могили, третій розділ є ключовий там була дана інтерпретація «ступнів ніг» на стелах Надазов'я та на гротах Кам'яної могили, що це є не місцевий культ а явище поліцентричне не тільки на теренах Північного Причорномор'я, але і у всьому Євразійському регіоні.

Серед існуючих думок про те, кого зображали антропоморфні стели епохи раннього металу, останнім часом переважає думка, що вони зображували різні божества. В іконографії ряду стел є зображення так званих «ступнів ніг». Це досить поширене в давнину явище, корені якого лежать, очевидно, в магічних уявленнях стародавніх людей про сліди як тварини, так і людини. Зображення ступнів на стелах і гротах має релігійно-символічний характер який відображений у міфах та легендах різних народів та цивілізацій. Можна с впевненістю говорити, що в давнину слідам людини надавалось велике значення, а звідси можна вважати і ступням ніг котрі залишали ці сліди. Про це

свідчить і звичай, широко розповсюджений у племен ямної культури III тисячоліття. до.н.е. при похованні посипати червоною фарбою ступні ніг похованого. З писемної історії та етнографічних матеріалів ми маємо чимало відомостей про шанування «ступнів ніг» як елементу божества та поклоніння. Так наприклад грецький письменник і мандрівник Павсаній що відвідав у II столітті до н. е. святилище в Аміклах описує побачену там скульптуру Аполлона як мідну колону з лицем, кистями рук та ступнями ніг. Про відбитки сліду ступні згадує і Геродот. Він писав, що в скелі у р. Тірас місцеві жителі показують відбиток ступні Геракла, схожий на слід людини довжиною у два лікті. Це дає підставу вважати що стели є нічим іншим як зображенням антропоморфних божеств, але це лише гіпотеза з безліч можливих варіантів так як нажалі ми не маємо можливості це перевірити, можна лише брати етнографічні данні і методом порівняння інтерпретувати одну з думок яка б відображала лише ту реальність яку ми самі захотіли побачити, нехай і не безпідставно.

ВИСНОВКИ

Антропоморфні стели це одні із найцікавіших пам'яток доби раннього металу. Вони широко розповсюджені на території Європи від Кавказу до Піренеїв.

Поодинокі залишки цих стел належать ще до минулого століття. Вперше звернув увагу на їх людиноподібні риси Г. Л. Скадовський, який помітив у стелах «прототипи кам'яних баб». Пізніше багато археологів, які досліджували антропоморфні стели, у своїх роботах неодноразово повертались до питань про культурну належність стел, їх класифікацію та хронологію.

Для вирішення згаданих питань важливо з'ясувати, кого саме зображували антропоморфні стели. Спочатку їх вважали богинями поховань пізніше гадали, ніби стели зображали померлих старійшин та видатних членів роду, а можливо, навіть вмілих майстрів та вдалих мисливців.

У той же час існувала й інша версія стели розглядалися як зображення різних божеств. Ця точка зору поступово стала панівною. Більшість антропоморфних стел являють собою досить примітивні скульптурні постаті, людські риси яких підкреслені, лише виступами пліч та голови. Втім стародавні скульптори не обмежувались такими зображеннями. Відомі екземпляри, на яких є обличчя, руки, статеві ознаки, які підкреслюють антропоморфність цих статуй.

Окрім того, на цілому ряді стел є різні рельєфно виконані зображення пояса, намиста, лука, сокир, фігурок тварин, людей та ін. Простежені сліди фарби дають змогу припустити, що частина зображень, можливо, була намальована. Ймовірно, що фарба наносилась в основному на ті екземпляри, де не було рельєфів, тобто на більшість примітивних стел.

Наявність різних деталей на статуях свідчить, що значення надавалось не тільки самій людиноподібній фігурі, а не меншою мірою й супроводжуючим елементам оформлення. Розглянемо один з них, відомий в літературі під назвою

«ступні ніг». Зауважимо, що назва ця умовна, оскільки ми не знаємо, чи показані тут ступні, чи це умовне зображення самих ніг. Наведімо, який саме зміст закладений стародавніми скульпторами в цих зображеннях. Безперечно, що для давньої людини він був набагато глибшим. Адже значення малюнка залежало від того, на чому його зображували. Якщо він був нанесений на священний предмет, то це щось більше, ніж деталь орнаменту.

Відбитки «ступнів ніг» відомі на білогрудівських стелах, на стелі з Новочеркаська, на керносівському ідолі. Є вони і на стелі з півночі Ворошиловградщини, на стелах з Інгулу та Інгульця, на чобручському ідолі з Молдавії, скульптурі з Плачидолу в Болгарії. Зображення однієї стопи є на стелі з Гаманджії в Румунії. Виконані вони в різній техніці: у вигляді опуклого рельєфу, при допомозі оконтурювання канавкою, а також за допомогою поєднання оконтурювання канавкою з розписом. Розміри «ступнів» близькі до нормальної стопи людини: довжина їх в основному від 24 до 32 см. Розміщення зображень не завжди однакові. Вони відомі на лицьовому боці стел, як, наприклад, на білогрудівських та на стелі з Чобручів або на тильному, як це зроблено на новочеркаській та керносівській стелах, а також на стелах з Плачидола та Гаманджії. У деяких випадках «ступні» зображені пальцями вгору (стели з Інгулу, Інгульця, з Новочеркаська, з Плачидолу) в інших пальцями донизу (стели з Керносівки, Білогрудівки, Чобручів). До речі, в Західній Європі на відомих нам антропоморфних стелах немає зображень «ступнів ніг», аналогічних відкритим у Північному та Західному Причорномор'ї. Там наявні скоріш стилізовані зображення ніг з пальцями, повернутими донизу це одна з рис, що розрізняє стели двох вказаних теригорій. Різна й висота розміщення зображень «ступнів ніг» на стелах. Вони знаходяться в нижній, як на білогрудівських та чобрунівській стелах, тут пальці ніг повернуті донизу, що деякою мірою зближує їх з західноєвропейськими, та в верхній частині, як на стелах з Інгулу, Інгульця, з Новочеркаська, Плачидола. Відомі випадки, коли «ступні розташовані посередині, немов би за поясом, як

на керносівському ідолі усі перелічені факти свідчать про наявність місцевих особливостей і статуй, але ми розглянули інший аспект, пов'язаний з розкриттям змісту цих зображень.

Залучення матеріалів різних територій приводить до висновку, що зображення «ступнів» досить поширені. Вони відомі в Приазов'ї, на Кам'яній Могилі, в Південній Швеції, Біломор'ї, на писаницях Сибіру та Уралу, на брилах Кобістану. Є вони на камені «Шеглець» поблизу Новгорода, а також на плиті біля с. Мар'їне, поблизу Сімферополя в Криму. Не всі зображення «ступнів ніг» однорідні. Серед них є показані в динаміці, як відбитки кроків людини, зокрема в петрогліфах Біломор'я, а також статично, як на камені «Шеглець», на монолітах Південної Швеції або на плиті з с. Мар'їне. Всі зображення «ступнів ніг» на антропоморфних стелах статичні, вони подібні до відбитків стоп Будди в Індії, що, мабуть, свідчить про їх однакове або близьке призначення. Цьому не суперечать і динамічні зображення «ступнів ніг на скелях, Я. Доманський та А. Столяр на підставі вивчення петрогліфів Біломор'я пишуть, що люди гадали ніби кожний вид тварин має старшого брата, який є немовби їх прашуром і разом з тим «хазяїном». Колись дуже давно він мав вигляд тварини, а пізніше прийняв образ людини. Цей хазяїн керує звірями, підкорює їх своїй волі, нібито перетворюючи тварин у домашніх та слухняних. І ось поруч із зображенням тварин з'являється образ такого хазяїна, від якого, як вважають, багато в чому залежить мисливська удача. Отже, ступні ніг можна розглядати як сліди своєрідного людиноподібного божества хазяїна тварин.

Відгуки традицій освячування людського сліду були відомі в Європі ще недавно. Їх докладно перелічує О. О. Формозов. Коріння шанування сліду або ступні ідуть в глибини віків, коли людина ще не відділяла в реальному світі неживі предмети від живих. Світ був єдиний і наповнений істотами, втіленими в ту чи іншу оболонку, які мали різні функції та здібність рухатися або залишатися нерухомими. Власне кажучи, для стародавньої людини весь світ був живим. Магія широко ілюструє це сприйняття навколишнього середовища.

Особливу роль відігравали речі, безпосередньо пов'язані з людиною, знаряддя праці, одяг, волосся, вшановувалась навіть тінь людини і, звичайно, відбитки її слідів. Так, австралійці були впевнені, що, уразивши гострим предметом слід ворожої їм людини, вони тим самим наносять їй шкоду.

Ще в наказах до культу Діоніса грецький філософ Піфагор говорить про заборону протикати сліди людини ножем. Не випадково, мабуть, найвразливішим місцем бога Крішні в «Махабхараті» та героя «Ілліади» Ахіллеса була п'ята.

Значення сліду тварини, людини, божества чи духа для первісної людини було істотнішим, ніж нам може здаватися. На перших стадіях формування релігії ще не було поняття безтілесного божества, кожне божество чи дух володіло матеріальною оболонкою і, пересуваючись подібно людині, звісно, залишало відбитки своїх кроків. Так, у байдіїв Південної Індії існує повір'я, що дух померлого нібито залишає слід «роздвоєної ноги».

Можна з впевненістю говорити, що в давнину слідам людини надавалось велике значення, а звідси, мабуть, і ступням тих, котрі залишали ці сліди. Про це свідчить і звичай, широко розповсюджений у племен ямної культури III тисячоліття до н. е., посипати червоною фарбою ступні ніг похованого. Як неодноразово відзначали дослідники, навіть якщо сліди фарби спостерігались на всіх частинах тіла померлого, найбільш інтенсивно були пофарбовані череп, кисті рук та ступні ніг. Ці три елементи тіла людини виділялись спеціально. Не випадкові, мабуть, і сліди фарби на багатьох антропоморфних стелах в районі голови, грудної клітки, а часом і по всій поверхні. Втім відомі випадки, коли червоною фарбою були покриті зображення «ступнів ніг».

В деяких писемних джерелах є згадки про зображення «ступнів ніг». Так, наприклад, давньогрецький письменник і мандрівник Павсаній, що відвідав у II ст. до н. е. святилище в Аміклах, описує побачену там примітивну скульптуру Аполлона як мідну колону з лицем, ступнями ніг та кистями рук. Таким чином, і тут присутні три найбільш важливі елементи тіла людини. Вони часто

фігурують на антропоморфних стелах, де зображено лише одне обличчя, як на стелі з Капустина чийі руки й обличчя, як на статуях з Тиритаки в Криму або й всі три елементи, як на білогрудівській стелі.

Про відбитки сліду ступні згадує й Геродот. Він писав, що в скелі у р.Тірас місцеві жителі показують відбиток ступні Геракла, схожий на слід людини довжиною в два лікті [Геродот, с.208]. Тут мова йде про освячування сліду міфічної істоти.

Цей ритуал можна простежити і в шумерських текстах. В одному з закликань на глиняній табличці викликається Нінгірсу, який повинен накинути на ворога велику сітку та опустити на нього свою могутню долоню та могутню стопу. Ці рядки містять в собі відгомін магій. В III тисячолітті до.н.е. відомі цілі пантеони богів в Греції, Месопотамії, Єгипті. Скрізь, де існували уявлення про людиноподібні божества, були зображення останніх. Форма зображення божества, розвиваючись від більш примітивного (з перевагою елементів стародавнього фетишистського культу) до більш досконалого, знаходить нарешті вираз у формі людського тіла, про що свідчить, зокрема, згадана вище статуя Аполлона із святилища в Аміклах. Подібне явище мало місце і в Єгипті. Наприклад, богиню Хатор шанували у вигляді стовпа з двома головами. Шумерські теологи уявляли богів як живих істот, схожих на людей, але безсмертних і обдарованих надлюдською могутністю [15, с. 162].

Таким чином, божества поступово набували антропоморфного вигляду, відповідно до змін у суспільних вшносинах і нових уявлень людини про навколишній світ та взаємозв'язки з ним. Більше уваги почали приділяти людині. Людина виділила себе з природного середовища і зробила себе центром уваги у традиціях різних вірувань. Красномовно про це пише грецький філософ Ксенофан, який каже, що якби леви, бики або коні мали руки та подібно людям вміли писати, то коні своїх богів уподобили би коням, бики бикам, бо кожена наружність божества порівняна би з тією породою, до якої належав сам .

Проте поряд з антропоморфними зображеннями божеств існують і символічні які бувають часто не просто символом божества, а його реальним втіленням. Така символіка відома в Стародавньому Єгипті. Наприклад, в «Містеріях Сенусерта I» говориться про голови вбитих теляти та гуся, що уособлювали Сета: їх приносять в жертву символу Осіріса стовпу «джд».

В Індії зараз багато богів мають свої символічні зображення. Так, Шива зображується в формі фалоса, втіленням Вішну вважається так звана шалаграма довгий амоніт, частіше чорний, уособленням бога сонця Сур'ї вважається біла мармурова кулька, образ божества нерідко переданий у вигляді слідів стоп, виточених на камені.

Антропоморфізм, як стверджує Л. Я. Штернберг, становить цілу стадію людського мислення, коли людина вважає усі довколишні об'єкти природи живими істотами, а явище сприймає як їх дії, але ж уявляє собі ці істоти обов'язково образом своїм і надає своїм богам духовних та тілесних атрибутів людини. Тілесні атрибути обличчя, руки, ноги, торс переносяться на зображення людиноподібних божеств. Крім того, додаються ще одяг, амулети, прикраси, знаряддя праці, зброя, які також стають атрибутами божества. При цьому зображуються предмети, які мають безпосередній зв'язок з даним божеством, з його міфом і, отже, супроводжують його зображення. Так відбувається канонізація образу божества. Це яскраво засвідчено на зображеннях богів у розвинутих релігій, а також стародавніх релігій Індії, Єгипту, Месопотамії.

На антропоморфних стелах доби раннього металу теж можна виділити деякі канонізовані атрибути, зокрема, у вигляді пояса, намиста, жезла, сокири тощо. Можливо, до подібних атрибутів слід віднести і зображення «ступнів ніг». Щоправда, тут виникає питання, чи не є вони рисами людиноподібності даних статуй поряд з торсом, обличчям, руками? Це питання тим більш резонне, що відомі стели з досить умовним зображенням ніг (маються на увазі стели Західної Європи. Проте на стелах Східної Європи цього немає. Тут

зображено лише «ступні ніг», які до того ж розташовані часто не в анатомічному порядку. Цей факт свідчить про надання їм стародавніми скульпторами якогось особливого символічного змісту. Адже в деяких випадках стели, позбавлені рук і обличчя, мають, проте «ступні ніг».

Привертає увагу факт, очевидно, вперше зафіксований у Північному Причорномор'ї. Йдеться про шість поховань катакомбної культури, знайдених на Південному Бузі та Інгулі у 1973 – 1975 рр. Інгульською експедицією. В цих похованнях на дні ями поруч з померлим червоною фарбою зображено пару «ступнів ніг». Зв'язок цих зображень з поховальним ритуалом у даному разі поза сумнівом. Можливо, тут «ступні» символізують божество, що поза сумнівом. Можливо, тут «ступні» символізують божество, що розташовується поруч з похованим як вмістилище для його душі? І в цьому випадку символіка пов'язується з якимось особливим таємничим змістом.

Таким чином, можна зробити висновок, що «ступні ніг» в давнину зображувались як атрибут божества або його символ. В усякому разі вони пов'язані з образами богів. Це дає нам підставу вважати атрибутами останніх і зображення «ступнів ніг» на антропоморфних стелах доби раннього металу, стверджуючи думку про те, що стели є зображеннями антропоморфних божеств.

1. Гелінг В.Ф. Проблемы формирования культуры древности / В.Ф. Гелінг // Археологія. - 1989. - № 2. - С. 44-53.
2. Давиденко В.М. Історія України / Т. 3. Період суверенізму (Голландія ред. кол. П.П. Голотко). - Київ: Наукова думка, 1997. - 568 с.
10. Давиденко В. М. Кам'яні Могили / В. М. Давиденко. - Київ: Наукова думка, 1986. - 153 с.
11. Давиденко В. М. Населення України / В. М. Давиденко. - Київ: Наукова думка, 1987. - 257 с.
12. Давиденко В. М. Сучасна Дніпрова культура / В. М. Давиденко // Археологія УРСР - Київ: Наукова думка, 1971. - С. 43-65.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Археологія Української РСР: Т.1: Первісна археологія / [голова. ред.кол. С. М. Бібіков].– Київ: Наукова думка, 1985. – 568 с.
2. Бадер О. Н. Палеолитические рисунки каповой пещеры (Шульган-Таш) на Урале. / О. Н. Бадер // Советская археология.– 1963. – №1.– С. 153-164.
3. Беднарик Р. Приоритетные направления в работах по консервации памятников наскального искусства / Р. Берnardик // Наскальные рисунки Евразии. – Новосибирск: Наука, 1992. – С.121-125.
4. Біблія або книги Святого письма Старого і Нового заповіту. – К. : Українське біблійне товариство, 1992. – 1256 с.
5. Брей У. Археологический словарь./ У. Брей, Д. Трамп – Москва, 1990. – 336 с.
6. Буров Г.М. Искусство Крайнего Северо-Востока Европы в эпоху неолита–раннего металла и его семантика / Г. М. Буров // Наскальные рисунки Евразии. – Новосибирск: Наука, 1992. – С. 74-81.
7. Вагнер Г. А. Научные методы датирования в геологии, археологии и истории / Г. А. Вагнер. – Москва, 2006. – 352 с.
8. Генінг В.Ф. Проблеми формаційної структури первісності / В. Ф. Генінг // Археологія. – 1989. – № 2. – С. 44-55.
9. Давня історія України: Т. 1: Первісне суспільство/ [голова ред. кол. П.П. Толочко]. – Київ: Наукова думка, 1997. – 560 с.
10. Даниленко В. М. Кам'яна Могила / В. М. Даниленко. – Київ: Наукова думка, 1986. – 155 с.
11. Даниленко В. М. Неоліт України./ В. М. Даниленко. – Київ: Наукова думка, 1969. – 257 с.
12. Даниленко В. М. Сурсько-Дніпровська культура / В. М. Даниленко // Археологія УРСР. – Київ: Наукова думка, 1971.– С. 48-65.

- 13.Даниленко В. Н. Энеолит Украины: Этноисторическое исследование / В. Н. Даниленко. – Київ: Наукова думка, 1974. – 165 с.
- 14.Джафарзаде И. М. Гобустан (наскальные изображения) / И. М. Джафарзаде. – Баку : ЭЛМ,1975. – 344 с.
- 15.Довженко Н.Д. Погребения с антропоморфными стелами в свете этнографических материалов / Н. Д. Довженко // Археология. – 1979. – №32. – С. 27 – 35.
- 16.Кислий О. Є. Демографічний вимір історії / О. Є. Кислий // Крим. філ. Інституту археології НАН України, Інститут економіки НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАН України. – К.: Арістей, 2005. – 327 с.
- 17.Кислий О. Є. Книги Вітхого завіту як стародавнє джерело історичної демографії / О. Є. Кислий // Демографічні дослідження. – К.,1996. – Вип.18. – С. 16-166.
- 18.Кислый А.Е. Население и памятники каменной культуры Восточного Крыма / А. Е. Кислый // Stratum plus. – СПб, 2003 – 2004. – № 2.– С. 93 – 126.
- 19.Кислый А.Е. Некоторые особенности смертности населения степей в эпоху бронзы на территории Украины (по археологическим данным) / А.Е. Кислый // Демографические исследования. – К., 1989. – Вып. 13. – С. 113 – 127.
- 20.Кларк Дж. Г. Доисторическая Африка / Дж. Г. Кларк. – Москва: Наука,1977. – 244 с.
- 21.Кларк Дж. Г. Доисторическая Европа / Дж. Г. Кларк. – Москва: Издательство иностранной литературы,1953. – 332 с.
- 22.Кривцова-Гракова О.А. Погребения бронзового века и передскифского времени на Никопольском курганном поле / О. А. Кривцова-Гракова // МИА,1962. – № 115. – С. 5-55.

- 23.Кубарев В.Д. Сенмурв из Калбак-Таша / В. Д. Кубарев // Наскальные рисунки Евразии. – Новосибирск, 1992. – С. 131-137.
- 24.Матье М. Э. Древнеегипетские мифы / М. Э. Матье. – Академия наук СССР, 1956. – 156 с.
- 25.Мириманов В. Б. Первобытное и традиционное искусство/ В. Б. Мириманов. – Москва, 2009. – 210 с.
- 26.Михайлов Б. Д. Петрогліфи Кам'яної Могили: Семантика. Хронологія. Інтерпретація / Б. Д. Михайлов. – Київ: МАУП, 2005. – 252 с.
- 27.Нужный Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці / Д. Ю. Нужный. – Київ: Наукова думка, 1994. – 138 с.
- 28.Окладников А. П. Ленские писаницы / А. П. Окладников. – Москва, 1970. – 211 с.
- 29.Окладников А.П. Утро искусства / А. П. Окладников. – Москва, 1967. – 306 с.
- 30.Підоплічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР / І. Г. Підоплічко. – Вип.1. – Київ: АН УРСР, 1938. – 116 с.
- 31.Раппопорт Ю.А. Из истории религии Древнего Хорезма / Ю.А.Раппопорт.– М., 1971. – 128 с.
- 32.Рычков Н.А. Происхождение структуры населения ямной культуры // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э. – V в. н.э. – Тирасполь, 1994. – 254 с.
- 33.Семенов С.А. Развитие техники в каменном веке / С. А. Семенов. – Москва: Наука, 1968. – 359 с.
- 34.Смирнов А. М. Решетчатые изображения в искусстве Древней Европы и «щиты» на оленных камнях Центральной Азии / А. М. Смирнов // Stratum plus. – СПб, 2013. – С. 150-159.
- 35.Телегін Д. Я. Енеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу / Д. Я. Телегін // Археологія. – 1971. – № 4. – С. 9

- 36.Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України / Д. Я. Телегін. – К, 1982. – 252 с.
- 37.Формозов А. А. Наскальные изображения и их изучение / А. А.Формозов. – Москва, 1987. – 324 с.
- 38.Формозов А.А. Камень «Щеглец» близ Новгорода и камни-«следовики» / А. А. Формозов // Советская этнография. – 1965. – № 5. – с. 130-138
- 39.Формозов А.А. Очерки по первобытному искусству / А. А. Формозов // МИА. – 1969. – №165. – 252 с.
- 40.Формозов А.А. Памятники первобытного искусства та территории СССР.– М: Наука., 1980. – 136 с.
- 41.Формозов А.А. Периодизация мезолитических стоянок европейской части СССР / А. А. Формозов // Советская Археология. – 1954. – С. 38-51.
- 42.Чайлд Г. Древнейший Восток в свете новых раскопок / Г. Чайлд. – Москва: Издательство иностранной литературы, 1956. – 384 с.
- 43.Чайлд Г. У истоков европейской цивилизации / Г. Чайлд. – М.: Издательство иностранной литературы, 1952. – 466 с.
- 44.Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Довженко Н.Д. Ямная культурно-историческая область (южнобугский вариант) / О. Г. Шапошникова, В. Н. Фоменко, Н. Д. Довженко//Свод Археологических Источников. – Вип.1-3. – К.:Наукова думка, 1986. – С. 21-36.
- 45.Шер Я. А. Петроглифы Средней и Центральной Азии / Я. А. Шер. – Ленинград, 1980. – 415 с.
- 46.Широков В.Н. Древние образы священных скал /В. Н. Широков // Культовые памятники горно-лесного Урала.– Екатеринбург, 2004. – 314 с.
- 47.Широков В.Н. Искусство под сводами пещер / В. Н. Широков // Культовые памятники горно-лесного Урала. – Екатеринбург, 2004. – 245с.
- 48.Широков В.Н. Уральские писаницы: реки Реж и Ирбит / В. Н. Широков. – Екатеринбург, 2007. – 296 с.

49.Щепинський А. О. Антропоморфні стели північного Причорномор'я /
А.О. Щетинський // Археологія. – 1973. – № 9. – С. 26-42.

Додаток А

Антропоморфні стели та зображення «ступін» різьблені

Стели: 1 – Білгород; 2 – Канустанів; 3 – Новоолександрівськ; 4 – Чобруч; 5, 6 – Білоградська; 7 – Тиратівка; 8 – Керасівка; 9 – Палайлод; 10 – Галацківка; 11 – Морей (Франція).

Зображення «ступін»: 12 – Кам'яна Могила; 13 – Білоград'я; 14 – Палайлод; 15 – Мар'їно; 16 – Індія.

[Handwritten signature]

Додаток А

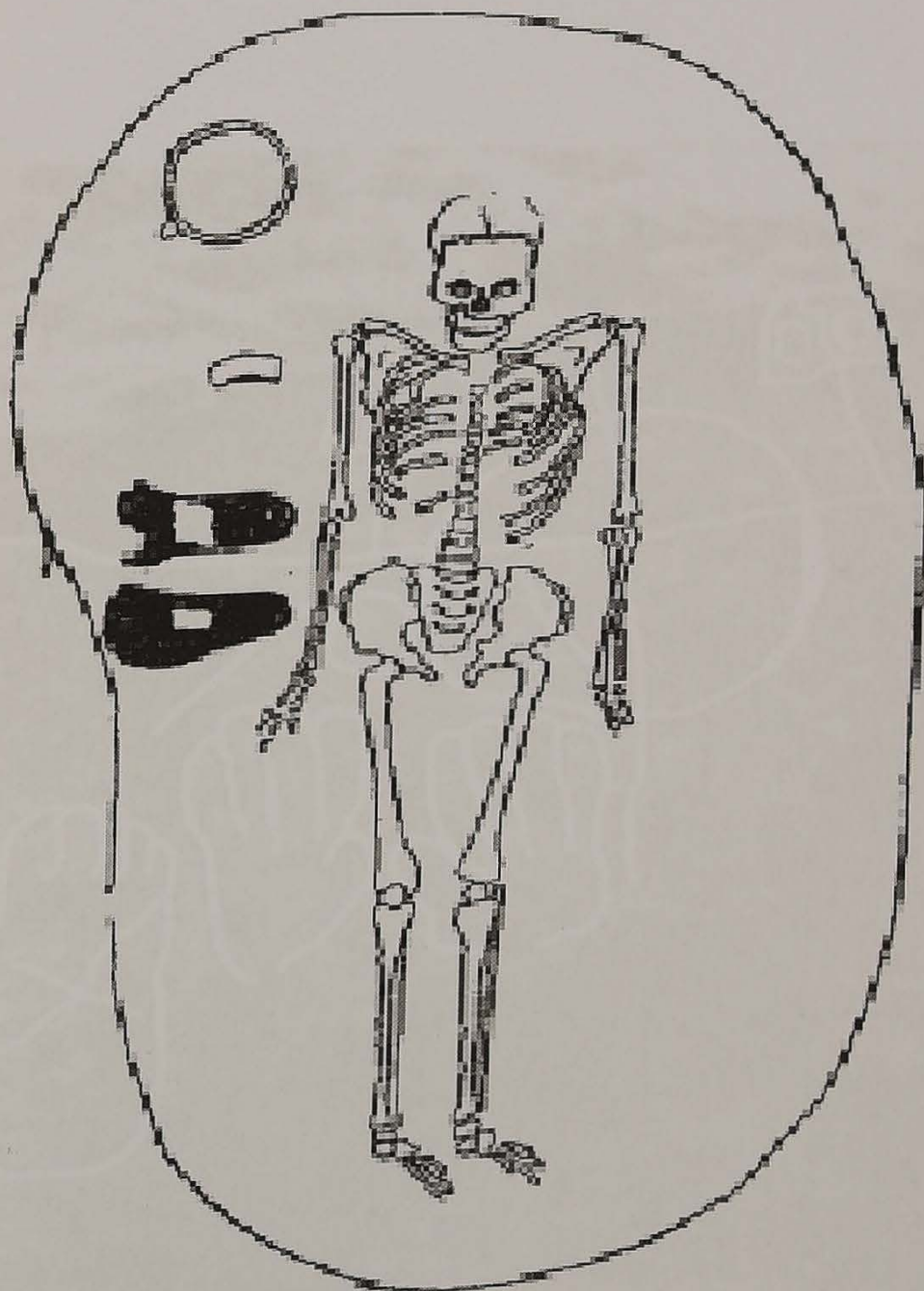
Антропоморфні стели та зображення «ступнів ніг»:

Стели : 1 – Білозерка; 2 – Капустино; 3 – Новочеркаськ; 4 – Чобручи; 5,6 – Білогрудівка; 7 – Тиритака; 8 – Керносівка; 9 – Плачидол; 10 – Гаманджія; 11 – Морель (Франція).

Зображення «ступнів» : 12 – Кам'яна Могила; 13 – Біломор'я; 14 – Південна Швеція; 15 – Мар'їно; 16 – Індія.

Додаток С

Зображення «ступнів ніг» на пам'яті «Щестьєра» поблизу Рогатинця.

Додаток В

Поховання № 133 кргану 7 поблизу с. Христофорівка.

Додаток С

Зображення «ступнів ніг» на камні «Щеглець» поблизу Новгород.

